

Posudek vedoucího bakalářské práce

Jakub Štingl - Teorie pojmu ve filosofii Henriho Bergsona

Ústav filosofie a religionistiky, FFUK, srpen 2021

Práce Jakuba Štingla se zaměřuje na poměrně málo zkoumaný aspekt Bergsonova myšlení, a sice jeho teorii obecných idejí a pojmů. V první části ukazuje, že Bergsonova teorie pojmu vychází z originální koncepce vnímání, již nacházíme v první kapitole *Hmoty a paměti*. Vnímání není primárně kognitivní, nýbrž praktický vztah k našemu okolí. Jednající bytosti, totiž živé organismy přijímají působení okolí a toto působení přetavují do reakcí, které nejsou mechanické, nýbrž se vyznačují časovou odchylkou. Živé organismy tvoří „centra indeterminace“, přičemž předpokladem této odsunuté reakce na působení okolí je schopnost organismu omezit se ve vnímání na určité, pro budoucí akci relevantní předměty a události. Ve chvíli, kdy vnímání z celku okolní reality vykrajuje pro činnost relevantní části, není to již „čisté vnímání“, nýbrž vnímání prostoupené pamětí, která tuto praktickou orientaci umožňuje.

Bergson na příkladu učení se látky nazpaměť rozlišuje motorickou paměť a paměť obrazovou. Můžeme si vzpomínat na jednotlivá přečtení daného textu, anebo můžeme naučenou látku celou přehrát, tedy například odrecitovat. Jakub Štingl rekonstruuje za pomoci Bergsonova obrazu kužele postaveného na špičku, jak oba typy paměti spolupracují. Vůči aktuálnímu vnímání nejbližší obrazové vzpomínky se mohou „zhmotnit“ a vtělit do aktuálního chování díky příspěvku pohybových návyků. Přitom ovšem přicházejí o individuální charakter a stávají se součástí selektivního vnímání a následného jednání. Bergson rozlišuje dvě extrémní polohy: impulzivní typ člověka, který žije především v přítomnosti, a snílka. Mezi nimi se nachází „muž činu“. Ten si – slovy Jakuba Štingla – „vždy pohotově vybavuje vzpomínky adekvátní k dané situaci“. A dodává, že tuto „schopnost adekvátní kontrakce minulých obrazů, tj. kontrakce se zřetelem k užitečnosti pro danou situaci“ Bergson nazývá pozorností vůči životu (22-23).

Bergsonova teorie pojmů vychází ze zjištění, že již v našem vnímání a jednání je přítomná typičnost, a tedy určitá míra obecnosti. Nejde přitom o poznávanou, rozumem nahlíženou obecnost, nýbrž o žitou obecnost pohybových návyků. Bergson dokládá, že dvě konkurenční teorie pojmu – nominalismus a konceptualismus – narážejí na inverzní problémy a točí se v kruhu. Chybným předpokladem obou teorií je dle Bergsona, že „zobecňování a abstrakce jsou spojovány až s jakousi vyšší intelektuální činností“ (26). Pro Bergsona je však již vnímání zaměřené na podobnosti a navíc není poznávacím, nýbrž praktickým, činným vztahem. Slovy J. Štingla: obecné ideje a pojmy „nejsou v gesci pouhého intelektu“ (27). To ovšem neznamená, že by se obešly zcela bez intelektu. Naopak, teprve pokud k motorickými návyky přehrávané obecnosti přistoupí obrazová paměť a intelektuální abstrakce, dospíváme k pojmům. Jakub Štingl upozorňuje, že se tím nevyvazujeme z rizika automatismu, v němž žil impulzivní člověk. Možná jen vstupujeme do nového typu automatismu, jehož doménou je řeč: „na začátku i na konci je automatismus, tomu druhému však předchází pohyb myšlení“ (30). Autor zde odlišuje pojem a ideu. Pojem je k automatismu vybízející řečová jednotka. Obecná idea je spíše tendence či napětí, které – pokud J. Štinglovi dobře rozumím – propojuje na jedné straně návyk a na druhé straně individuální vzpomínky (31). Automatické jednání nemusí být jen přehráním motorického návyku, ale může mít i podobu bezmyšlenkového užívání pojmů: namísto napětí, které propojuje přítomné a minulé, což je uchopování obecných idejí a přemýšlení v pravém smyslu, upadneme do používání zpevněných pojmů. Slovy J. Štingla: „člověk, který mluví, de facto zplošťuje samu realitu, neboť zplošťuje svůj vnitřní život, pohyb ducha tlačícího se dopředu do přítomnosti, a věnuje se pouze jistým artikulačním automatismům“ (32). Autor jinými slovy navrhuje, že i užívání pojmů je formou individuální nesvobody.

Ve druhé kapitole zkoumá Jakub Štingl dvě dílčí témata, na něž Bergson aplikuje svou teorii obecných idejí. Prvním z nich je komično, které lze chápat jako specifický případ situace, v níž se již zmíněná „pozornost k životu“ rozkládá. Komické chování, například chování roztržité, se vyznačuje prosazením automatismu proti aktivnímu působení ducha. Duch je svou základní tendencí opačný oproti tendenci hmoty k opakování a tendenci společnosti k reprodukci návyků a řečových schémat. Třebaže duch se vyjadřuje aktivitou myšlení a využívá přitom řeč, může se pro něj řeč stát pastí, neboť „i ona je svým způsobem svázáním vývoje myšlení“ (39). Postavení obecných pojmů je tak ve výsledku dvojznačné. Mohou jedince připravovat o svobodu myšlení, ale pokud se v jeho očích pojmy promění „z neměnných limitů v nástroje“, může je tvůrčím způsobem využívat, tedy vytvářet nové a přesnější pojmy (42). Smích je sociální aktivitou, jíž společnost zviditelní toto znesvobodnění člověka, ale zároveň jej vybídne, aby se oprostil od této strnulosti a vrátil k individuální, duchovní, tvůrčí, myšlenkové aktivitě. Druhým tématem, na němž Bergson domýšlí svou teorii obecných pojmů, je již nikoli negativní úvaha o duchovním ustrnutí, ale pozitivní úvaha o intelektuálním úsilí. Na příkladu úsilí vybavit si hůře dostupnou vzpomínku či dříve osvojený argumentační sled Bergson ukazuje, že se nikdy nejedná o pouhou reprodukci, nýbrž o prostupování automatismu a úsilí. Důležitá úloha zde připadá schématu, které tvoří pružnou „osnovu vztahů“, které chceme úsilím opět vyvolat v život (46-47). Jakub Štingl předkládá dle mého soudu přesvědčivý návrh, že pojem intelektuálního úsilí je blízký pojmu obecné ideje z *Hmoty a paměti*. V obou případech jde o pohyb myšlenky napříč různými úrovněmi vědomí, nikoli o zaběhlý a pouze reprodukováný vztah mezi jeho obsahy.

Ve třetí kapitole Jakub Štingl doplňuje předchozí výklad o širší kontext Bergsonova myšlení tím, že vyloží pojmy intuice a trvání, aby v závěru kapitoly nabídl přehled Bergsonovy teorie pojmu a obecných idejí. Autor vymezuje intuici jednak vztahem k intelektu a instinktu, a blíže pak za pomoci pojmů sympatie a trvání. Sympatií se přenášíme – slovy Bergsonova *Úvodu do metafyziky* – „do nitra nějakého předmětu, abychom splynuli s tím, co v něm jedinečného, a tedy nevyjádřitelného“ (55). Trvání je pak zásadně časovým, vývojovým rysem reality – ať už duševní či hmotné – který je neuchopitelný čistě kvantitativním způsobem, tj. měřením. V závěru třetí kapitoly autor nabízí trojčlennou klasifikaci obecných idejí, opřenou o Bergsonův *Úvod do souboru textů Myšlení a pohyb*. Zprvů Bergson uznává vitální obecné ideje, které jsou založeny na podobnostech, například ideu druhu či rodu. Zadruhé existují geometrické obecné ideje, které v realitě nacházejí měřitelný řád a konstatují vztahy úplné totožnosti, nejen podobnosti. Třetí typ idejí má původ v lidské společnosti, čili není myslitelný v pouze mechanické či organické přírodě. Příkladem je idea dobra (67). Samotný závěr je shrnutím celé práce a upozorněním, že obecné ideje nejsou u Bergsona totéž, co pojmy: zatímco ideje jsou u Bergsona vždy tendence, jsou myšlením *in actu*, pojmy jsou „znehyněním“ myšlenkového úsilí.

Rád bych ocenil, že Jakub Štingl našel pro svou práci téma, které je v bergsonovské literatuře relativně málo pojednáváno. Sledoval je napříč řadou Bergsonových textů, jimž velmi dobře rozumí a dokáže je vyložit. Oceňuji i důkladné využívání frankofonních, ať už primárních či sekundárních zdrojů. Mezi přednosti práce dle mého patří souhrny ze závěrů kapitol, v nichž Jakub Štingl stručně Bergsonův postup při řešení problematiky obecných pojmů a idejí.

Nad prací si kladu tři otázky.

- (1) Nepochází u Bergsona k záměně paměti a fantazie? Bergson tvrdí, že jedinec, který se pohybuje v čistých vzpomínkách a není vůbec upoután k aktuální realitě, je snílek. Takový jedinec si přesně vybavuje datum a místo události, na niž si vzpomíná (24). Ale to právě není snění, nýbrž paměť. Zkrátka v práci jsem opakovaně narazil na zastření rozdílu mezi fantazií a pamětí (viz 34), což může být problém Bergsonův, nikoli Jakuba Štingla.
- (2) Můžeme vnímat jedinečné? Obrazová paměť uchovává jedinečné události – na rozdíl od paměti motorické (26, 28). Zároveň Bergson říká, že vnímání je vždy prostoupené pamětí, a

tedy zobecňuje. Klade se otázka, kdy jsme se vůbec s jedinečnými událostmi setkali, když ve vnímání jsou vždy již zobecněny. Jinými slovy: lze vztah k jedinečnému přisoudit pouze jednomu typu paměti? Není třeba ho spatřovat i ve vnímání?

- (3) Jsme opravdu osvobozeni minulostí (40, 60)? Bergson tvrdí, že tím, co nás vyvazuje k mechanického reagování na bezprostřední okolí, je naše individuální minulost. I kdyby ovšem platilo, že tím, co nás individualizuje, je vlastní minulost, ještě z toho neplyne, že nás též osvobozuje. Individuální minulost může být břemenem, od něhož se můžeme osvobodit aktivním vztahem k budoucnosti, která se bude od minulého zásadně lišit, což by asi navrhovali existencialisté. Osvobozující může být i využití ne-osobních schémat jednání, jak navrhuje pragmatisté, například Wiliam James ve svém bezmála chvalo zpěvu na zvyk.

Tolik mé otázky, které vykračují za rámec Bergsonovy filosofie. Snad jediným nedostatkem, který bych práci vytknul, je právě absence takového vykročení za Bergsona. Práce splňuje bezezbytku požadavky kladené na bak. práce v oboru filosofie. Doporučuji ji k obhajobě a navrhuji hodnotit známkou **výborně**.

V Praze, 5. 9. 2021

Jakub Čapek